

*Подорожній Є. Ю.,**кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ*

СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ТРУДОВОМУ ПРАВІ

Анотація. У статті розглянуто сутність відповідальності як соціальної та юридичної категорії, звернено увагу на позитивні та негативні аспекти юридичної відповідальності, окреслено призначення юридичної відповідальності в трудовому праві. Зроблено висновок про те, що в контексті трудового права головним є саме ретроспективний (негативний) аспект юридичної відповідальності, а отже, її головним призначенням є застосування відповідних заходів покарання до особи, яка вчинила порушення норм трудового законодавства.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, юридична відповідальність, трудове право.

Постановка проблеми. Право на труд є одним із беззаперечних та невід'ємних прав людини. В Україні воно гарантується Конституцією України, відповідно до статті 43 якої кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Використання примусової праці забороняється [1]. Найбільша (але не всі) група відносин, що складаються внаслідок реалізації особами свого права на працю, регламентуються нормами трудового права, загальна мета якого полягає в забезпеченні консолідації суспільства через об'єднання зусиль працівників, роботодавців і державної влади, їх згуртування задля досягнення високого рівня добробуту громадян України [2]. У більш вузькому, суто юридичному розумінні метою трудового права є впорядкування нормами права суспільних відносин, що виникають із приводу застосування здібності людини до праці, а також відносин, безпосередньо пов'язаних із трудовими [2]. Трудове право як галузь права – це об'єктивно відокремлена система взаємопов'язаних правових норм, які регулюють суспільні трудові та пов'язані з ними відносини суспільної організації праці з приводу реалізації громадянами їх права на працю та застосування найманої праці на підприємствах, в установах, організаціях різних форм власності з поєднанням суспільних колективних та особистих інтересів їх суб'єктів [3, с. 39].

Для підтримки та охорони встановленого у сфері трудових відносин правового порядку нормами трудового права передбачені відповідні юридичні засоби, одним із головних серед яких є юридична відповідальність. Особлива роль відповідальності в справі охорони та захисту трудових і тісно пов'язаних із ними прав обумовлює значний інтерес до неї як до предмету наукових пошуків. Зазначену проблематику аналізували такі вчені, як В.С. Венедиктов, В.В. Копейчиков, С.Е. Демський, В.Г. Короткін, Л.П. Грузінова, В.С. Ковальський, А.М. Колодій, Н.Б. Болотіна, Ю.П. Дмитренко та інші. Проте підходи більшості дослідників до вивчення проблем трудо-правової відповідальності, як правило, зводяться до аналізу її окремих видів,

без приділення суттєвої уваги вивченню соціально-правового характеру інституту юридичної відповідальності в контексті трудового права та трудових відносин, що, на нашу думку, є дуже важливим моментом, оскільки це дозволяє усвідомити ту роль, те соціальне призначення, яке має виконувати відповідальність як правовий засіб (інструмент) забезпечення правопорядку та законності в трудовій сфері. У зв'язку із цим **метою статті** є дослідження соціального призначення інституту юридичної відповідальності в трудовому праві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи соціально-правовий характер відповідальності, слід відзначити, що, незважаючи на те, що така категорія є однією з ключових для правознавства, проте, як справедливо відмічає О.В. Іванченко, притаманна не лише праву, але й філософії, етиці, соціології, психології. При цьому зрозуміло, що кожна галузь знань вивчає відповідальність у тому аспекті, який визначається предметом її дослідження [4, с. 60]. Схожу точку зору висловлює також С.А. Агеєв, який наголошує на тому, що відповідальність є багатомірним, поліструктурним, багатосутнісним регулятором, сутність та природа якого на всіх стадіях існування суспільства вивчається різними галузями наук, насамперед у межах предмета кожної науки [5, с. 5].

Вважаємо, що доречним буде розпочати дослідження з встановлення лексичного значення слова «відповідальність». Відповідно до тлумачних словників української та російської мови зазначений термін може мати такий зміст:

- покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки;
- серйозність, важливість справи, моменту;
- обов'язкову поруку під страхом відповіді, стягнення;
- необхідність давати звіт собі у своїх діях, вчинках;
- обов'язок відповідати за свої дії, вчинки, бути відповідальним за них та їх наслідки [6, с. 620; 7, с. 177; 8, с. 740].

Задля більш змістовного розуміння соціальної сутності відповідальності звернемося до її філософського тлумачення, адже як, слушно зауважує В.В. Похмелькін, коріння юридичної відповідальності слід шукати не в законодавстві, а в сутності, змісті та структурі пануючих суспільних відносин, що виходить за рамки безпосереднього предмета правознавства. З огляду на це автор відмічає, що вирішення проблеми юридичної відповідальності має спиратися на філософське розуміння категорії «соціальної відповідальності» [9, с. 25]. І.Т. Фролов та А.А. Гусейнов також акцентують увагу на філософському аспекті відповідальності. Науковці пишуть, що категорія «відповідальності» включає в себе філософську та соціологічну проблему співвідношення здатності та можливості людини виступати як суб'єкт своїх дій та більш конкретні питання щодо здатності людини свідомо (добровільно) виконувати певні вимоги й поставлені перед ним завдання; здійснювати правильний моральний вибір; досягати певного результату, а також пов'язані із цим питання правоти та винуватості людини, можливості схвалення або засудження його вчинків, винагородження або покарання [10, с. 403]. На думку філософів, відповідальність – категорія етики та пра-

ва, яка відображає особливе соціальне та морально-правове відношення особистості до інших людей, суспільства (людства в цілому), яке характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм [10, с. 403].

Л.Ф. Ільчєв та інші автори «Філософського енциклопедичного словника» розуміють відповідальність як філософсько-соціологічне поняття, що відображає об'єктивний, історично конкретний характер взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством із погляду свідомого здійснення пред'явлених до них взаємних вимог. В індивіда відповідальність формується як результат тих зовнішніх вимог, які до нього пред'являє суспільство, клас, цей колектив. Сприйняті індивідом вимоги стають внутрішньою основою мотивації його відповідальної поведінки, регулятором якої служить совість. Формування особистості передбачає виховання в неї почуття відповідальності, яке стає її властивістю [11, с. 468].

Таким чином, відповідальність – це суто соціальне явище, яке має зовнішній та внутрішній аспекти. Перший, тобто зовнішній аспект, виявляється в наявності певних вимог, що ставляться суспільством (соціальною групою) перед особою та змушують останню будувати свою поведінку відповідно до них. Другий (внутрішній аспект) відображає рівень сприйняття особою цих вимог та її готовність слідувати їм, виконувати їх. Із цього приводу доречним буде відзначити думку, яку висловила Н.В. Гришина, що відповідальність як внутрішня особливність індивіда – складне в структурному відношенні явище, яке включає такі аспекти: а) усвідомлення необхідності діяти згідно із суспільними вимогами та нормами як соціальними цінностями; б) усвідомлення своєї соціальної цінності та суспільної ролі; в) передбачення наслідків вибору рішення, дій; г) критичність і постійний контроль за своїми діями, нагляд за їх наслідками для інших; д) реалізація в об'єктивному світі; є) самооцінка; ж) готовність відповісти за свої вчинки; з) соціально-відповідальна діяльність [12, с. 29].

Історично відповідальність виникла як засіб усунення неузгодженості, дезорганізації, анархії та свавілля в суспільному житті, «зняття» суперечностей та конфліктів [13, с. 107]. Правник підкреслює, що саме потреба в регуляції виявляється первинною соціальною генералізованою потребою, оскільки виступає як спосіб подолання можливих суперечностей між особистістю та суспільством, між інтересами окремих членів суспільства [13, с. 107]. Т.О. Чепульченко у своєму дослідженні, присвяченому поняттю та сутності соціальної відповідальності, пише, що вона (соціальна відповідальність) є найважливішим елементом взаємозв'язку особи та суспільства, здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства [14]. Схожу точку зору висловлює й О.В. Іваненко, який також зауважує, що соціальна відповідальність є формою взаємозв'язку особи та суспільства. Автор зазначає, що вона регулює поведінку індивіда відповідно до його вимог. Відповідальність виникає в результаті соціальної необхідності узгодження поведінки людини із системою суспільних відносин як сфера меж, рамок необхідної поведінки людини, вимог суспільства до індивіда, як невідворотність відповідальності за свою поведінку перед особою чи організацією, що мають на це право [4, с. 60]. А.М. Міхненко, розглядаючи поняття суспільної відповідальності, пише, що вона характеризує ступінь відповідності дій суб'єктів суспільства (особистостей, соціальних груп, держави) взаємним вимогам, чинним правовим та іншим суспільним нормам, загальним інтересам. Суспільна відповідальність, на думку дослідника, є засобом підтримання цілісності суспільства, суспільної злагоди, соціальної справедливості, удосконалення суспільних відносин [15, с. 93–94].

Отже, відповідальність виникла як об'єктивна потреба в забезпеченні врегулювання поведінки членів певної спільноти таким чином, щоб дії кожного із них належним чином співвідносилися з діями та інтересами інших членів цієї спільноти. Із цього приводу слушним є твердження А.П. Чиркова про те, що відповідальність об'єктивно існує як необхідність узгодження поведінки суб'єктів соціального спілкування. Соціальна відповідальність, її буття обумовлюється необхідністю підпорядковувати, координувати та коригувати в процесі спільної діяльності дії кожного з діями інших, приватний інтерес погоджувати із загальним [16, с. 8–9].

З появою держави та права соціальна відповідальність набула юридичної форми. Юридична відповідальність – це передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) зазнання особою втрат благ особистого, організаційного та майнового характеру за вчинене правопорушення [17, с. 431]. В.Л. Федоренко вважає, що відповідальність юридична – вид соціальної відповідальності, зміст якої передбачає негативну реакцію на правопорушення (делікт) і протиправну поведінку або діяльність суб'єктів (фізичних і юридичних осіб), які їх скоїли, з боку держави і суспільства та застосування державою до деліктоздатних суб'єктів відповідних санкцій [15, с. 94]. На думку К.Г. Волинка, юридичною відповідальністю є застосування до особи, що скоїла правопорушення, примусових заходів, передбачених санкцією порушеної норми, у встановленому для цього процесуальному порядку від імені держави та на підставі закону [18, с. 183]. І.М. Сенякін визначив юридичну відповідальність як правове відношення, що виникає на підставі вчиненого правопорушення між державою в особі її спеціальних органів та правопорушником, на якого покладається обов'язок зазнати відповідних позбавлень та негативних наслідків за вчинене правопорушення, за порушення вимог, що містяться в нормах права [19, с. 543].

З викладеного видно, що ключовими властивостями юридичної відповідальності є те, що вона, по-перше, забезпечується державою, по-друге, являє собою інструмент примусу та покарання осіб, що порушують встановлений правовий порядок. Однак останнім часом усе частіше лунають думки про те, що необхідно відходити від розуміння юридичної відповідальності як уособлення примусу та покарання. Зокрема, О.В. Іваненко із цього приводу наголошує, що на шляху побудови цивілізованого громадянського суспільства та правової держави виховання за допомогою погроз, залякування – недовір'я впливу на людей [4, с. 60]. У зв'язку із цим значної популярності почали набувати бачення сутності та призначення юридичної відповідальності, засновані на її позитивному (проспективному) розумінні. Сутність цього підходу полягає в тому, що відповідальність полягає в неухильному та своєчасним дотриманні суб'єктами правовідносин позитивно унормованого обов'язку (обов'язків) для здійснення позитивних, корисних для суспільства та держави функцій [15, с. 94]. У свою чергу другий, негативний (ретроспективний), підхід до розуміння юридичної відповідальності є традиційним і ґрунтується на причинно-наслідкових (детермінаційних) юридичних зв'язках між деліктом та наступною негативною реакцією на нього суспільства та держави із застосуванням до суб'єкта цього делікту відповідних санкцій [15, с. 94].

На наше переконання, у сучасних умовах демократизації та гуманізації суспільства зосередження уваги на позитивному аспекті відповідальності є цілком зрозумілим та доречним, однак розглядати його як ключовий, визначальний елемент сутності інституту юридичної відповідальності, у тому числі в галузі трудового права, не слід. Так, по-перше, позитивний підхід до

відповідальності не дозволяє сформувати чіткого уявлення про її обсяг, підстави, наслідки, часові межі; по-друге, юридична відповідальність у її традиційному розумінні має яскраво виражений правоохоронний характер, тоді як у проспективному контексті вона зливається з іншими регулятивними нормами та інститутами права. Із цього приводу слушно видається точка зору про те, що розгляд «позитивної» відповідальності як правової відповідальності означає фактичну ліквідацію відповідальності як правового інституту, оскільки за таких умов будь-який вид діяльності, що регулюється правом, можна було б вважати такою відповідальністю [20, с. 115].

Крім того, позитивне розуміння відповідальності передбачає як обов'язкову ознаку глибоке усвідомлення особою необхідності вести себе згідно із соціальними нормами, зокрема нормами права, однак досягнути цього не завжди можливо внаслідок специфіки правової культури та правосвідомості різних осіб. Однак у багатьох випадках особи діють відповідно до норм законодавства з інших причин, аніж особисте глибоке переконання в необхідності та корисності слідувати їх приписам, наприклад, з остраху бути покараним через конформістську поведінку. Для ретроспективної відповідальності причини правомірної поведінки особи є не настільки важливими: будь-яка правомірна поведінка, не залежно від її причин, є прийнятною, натомість у контексті негативної відповідальності більше уваги приділяється причинам та наслідкам протиправних дій.

Висновки. Отже, враховуючи викладене, можемо зробити висновок про те, що в контексті трудового права головним є саме ретроспективний (негативний) аспект юридичної відповідальності, а отже, її головним призначенням є застосування відповідних заходів покарання до особи, яка вчинила порушення норм трудового законодавства. Спонування та стимулювання учасників трудових і тісно пов'язаних із ними відносин до правомірної поведінки в контексті юридичної відповідальності також відбувається переважно з позиції сили (примусу) та покарання, а точніше шляхом погрози їх застосування в разі вчинення проступку, тобто відбувається свого роду відлякування. Такий підхід до розуміння ролі відповідальності в трудовому праві дозволяє більш-менш чітко усвідомлювати її сутнісний зміст, обсяги, підстави та наслідки її застосування. Відповідальність у позитивному розумінні також властива сфері трудових відносин, однак вона на відміну від попередньої, на нашу думку, не має яскраво вираженої юридичної природи.

Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Венедіков В.С. Трудове право України : підручник / В.С. Венедіков. – К. : Істина, 2008. – 384 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zaochka.net/catalog_p_6_p_4_p_2.html.
3. Дмитренко Ю.П. Трудове право України : [підручник] / Ю.П. Дмитренко. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 624 с.
4. Іванченко О.В. Визначення поняття, сутності та видів соціальної відповідальності: актуальні проблеми / О.В. Іванченко // Право України. – 2006. – № 1. – С. 60–65.
5. Агеева Е.А. Юридическая ответственность в государственном управлении: социально-правовой аспект / Е.А. Агеева. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – 141 с.
6. Словник Української мови : в 11 т. / під ред.. К.І. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970– . – Т. 1 : А–В. – 1970. – 801 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

8. Большой толковый словарь русского языка / ред. С.А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2000. – 1536 с.
9. Похмелькин В.В. Социальная справедливость и уголовная ответственность / В.В. Похмелькин. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1990. – 299 с.
10. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
11. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
12. Гришина Н.В. Социально-правовой аспект административной ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Административное право и процесс; финансовое право; информационное право» / Н.В. Гришина. – Х. : ХНУВС. – 2007. – 193 с.
13. Прохоров В.С. Преступление и ответственность / В.С. Прохоров. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – 107 с.
14. Чепульченко Т.О. Социальна відповідальність: поняття та сутність / Т.О. Чепульченко // Вісник НТУУ «КПІ». Серія «Політологія. Соціологія. Право» : збірник наукових праць. – 2010. – № 1 (5). – С. 137–142. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/6088/1/10%20-%201%285%29%20-%2023.pdf>.
15. Энциклопедический словарь с государственного управления / [уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.] ; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
16. Чирков А.П. Ответственность в системе права : [учебное пособие] / А.П. Чирков. – Калининград : Калинингр. ун-т, 1996. – 77 с.
17. Скаун О.Ф. Теория держави і права : [підручник] / О.Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
18. Волинка К.Г. Теория держави і права : [навч. посіб.] / К.Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
19. Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.
20. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории) / С.Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – 216 с.

Подорожний Е. Ю. Социальное значение института юридической ответственности в трудовом праве

Аннотация. В статье рассмотрены сущность ответственности как социальной и юридической категории, обращено внимание на положительные и отрицательные аспекты юридической ответственности, установлено назначение юридической ответственности в трудовом праве. Сделан вывод о том, что в контексте трудового права главным является именно ретроспективный (негативный) аспект юридической ответственности, а, следовательно, ее главным назначением является применение соответствующих мер наказания к лицу, совершившему нарушение норм трудового законодательства.

Ключевые слова: ответственность, социальная ответственность, юридическая ответственность, трудовое право.

Podorozhnyi E. The Social purpose of the institute of legal responsibility in labor law

Summary. The article deals with the essence of responsibility as a social and legal category, drawn attention to the positive and negative aspects of legal liability, concluding the appointment of legal liability in labor law. It is concluded that in the context of labor law is the main thing retrospective (negative) aspect of legal liability and, therefore, its primary purpose is to respond to punish the person who committed the violation of labor laws.

Key words: responsibility, social responsibility, legal liability, employment law.